

मूळ लेखन : डॉ. प्रदीप गौखले, तत्त्वज्ञान विभाग, पुणे विद्यापीठ, पुणे

संपादन : डॉ. श्रीनिवास हेमाडे, संगमनेर

Unit 3

Some Concepts of Good Life (Indian)

घटक 3

सुजीवनाच्या काही संकल्पना (भारतीय)

प्रास्ताविक

‘चांगले जीवन’ किंवा ‘सुजीवन’ जगण्याचा विचार वेगवेगळ्या अंगांनी होऊ शकतो आणि तसा तो तत्वचिंतकांनी वेगवेगळ्या प्रकारे केलाही आहे. भारतात अगदी वेद व उपनिषदांच्या काळापासून विकसित दर्शनांच्या स्वरूपात जे तत्वचिंतन मांडले गेले त्यातही चांगले जीवन, सुखी जीवन ही कल्पना मध्यवर्ती दिसते. हा चांगल्या जीवनाचा विचार भारतीय परंपरेत ‘पुरुषार्थ’ या संकल्पनेच्या आधारे मांडला गेलेला दिसतो.

‘पुरुषार्थ’ या शब्दाचा अर्थ मानवी जीवनाचे उद्दिष्ट. ‘पुरुषार्थ’ शब्दात पुरुष हा शब्द वापरला गेला आहे तो माणूस या अर्थाने. वैदिक व औपनिषदिक साहित्यात पुरुष हा शब्द आत्मतत्त्व किंवा जीव या अर्थाने वापरला गेला होता. साहजिकच सित्रया व पुरुष (म्हणजे पुल्लिंगी जातक) या दोघांना तो सारखाच लागू पडत होता. कारण स्त्री पुरुष अशा सर्व प्राणिमात्रांना आत्मतत्त्व आहे, असे मानले गेले होते.

साहजिकच पुढे मानव याच व्यापक अर्थाने पुरुष हा शब्द वापरला गेला असावा. अर्थात हे तत्त्वतः खरे असले तरी पुरुष हा शब्द पुल्लिंगी व्यक्ती किंवा तत्व या अर्थानेही प्रचलित होता. त्यामुळे मानवी उद्दिष्टांना ‘मानवार्थ’ न म्हणता ‘पुरुषार्थ’ असे म्हंटले गेले. पण त्यावेळी पुरुषांना केंद्रस्थानी ठेवून प्राचीनांनी मूल्यांचा, उद्दिष्टांचा विचार केला होता का ? असा प्रश्न विचारता येतो. पण ‘पुरुषार्थ’ या नावाने जो मानवी उद्दिष्टांचा विचार भारतीय परंपरेत मांडला गेला होता ते थोड्या फार फरकाने सर्वच मानवांना लागू करता येतो आणि आपण ही याच दृष्टिकोनातून या पुरुषार्थ विचाराचा थोडक्यात आढावा घेणार आहोत.

अर्थात पुरुषार्थविचाराचा आढावा हा या अभ्यासक्रमातील तिस-या घटकाचा एक भाग (3.1) आहे. या पुरुषार्थ विचाराचाच एक भाग म्हणजे मोक्षविचार. या मोक्षाचा अधिक विचार करताना ‘जीवनमुक्त’ - म्हणजे याच जीवनात त्याने अंतिम ध्येयाची प्राप्ती करून घेतली आहे अशा व्यक्तीची संकल्पना आपल्यापुढे येते. भारतीय तत्त्वज्ञानातील वेगवेगळ्या दर्शनांमध्ये ही ‘जीवनमुक्त’ व्यक्तीची कल्पना वेगवेगळ्या परिभाषेत व वेगवेगळ्या प्रकारे मांडली आहे. अशा जीवनमुक्तीच्या ध्येयाकडे घेऊन जाणा-या मार्गाचे विवेचनही या दर्शनांमध्ये केले गेले आहे. त्यांतील अन्य काही निवडक दृष्टिकोनांचा आढावा आपण या घटकांच्या दुस-या भागात (3.2) घेणार आहोत.

3.1 पुरुषार्थ विचार

भारतीयांनी मानवी उद्दिष्टांचे वर्गीकरण पुरुषार्थाच्या भाषेत केले. या पुरुषार्थाच्या सिद्धांताची जवळून ओळख करून घेऊ.

‘अर्थ’ या शब्दाचे अनेक अर्थ आहेत. पुरुषार्थ या शब्दातील ‘अर्थ’ याचा अर्थ उद्दिष्ट किंवा ध्येय असा आहे. अर्थ या धातूपासून अर्थ हा शब्द बनला आहे. अर्थ या धातूचा अर्थ आहे याचना करणे, शिकवण्याचा प्रयत्न करणे. त्यात दोन व्याख्या महत्वाच्या आहेत. त्या पुढीलप्रमाणे :

1. अर्थ्यते इति अर्थः म्हणजे जे प्राप्त करून घेण्याचा प्रयत्न केला जातो ते.
2. अर्थ्यः अर्थयितुं योग्यः, ‘प्राप्त करून घेण्यास योग्य’ ते .

पहिल्या अर्थानुसार ‘अर्थ’ चा अर्थ तथ्यात्मक बनतो तर दुसऱ्या अर्थानुसार मूल्यात्मक बनतो. ‘पुरुषार्थ’ विचारात अर्थ हा शब्द तथ्यात्मक अर्थाने योजला गेला आहे की मूल्यात्मक अर्थाने हा एक महत्वाचा प्रश्न ठरतो. म्हणून

1. तथ्यात्मक अर्थानुसार ‘पुरुषार्थ म्हणजे माणसे ज्या गोष्टी मिळविण्याचा प्रयत्न करतात अशा गोष्टी’
2. मूल्यात्मक अर्थानुसार ‘पुरुषार्थ म्हणजे माणसांनी ज्या गोष्टी मिळवणे योग्य आहे अशा गोष्टी’.

या दोन अर्थांमध्ये फरक आहे आणि तो महत्वाचाही आहे. कारण तथ्यात्मक अर्थानुसार पुरुषार्थ विचार म्हणजे मानवी उद्दिष्टांचे केवळ वर्णन होईल. तर मूल्यात्मक अर्थानुसार तो मानवांना उद्दिष्ट प्राप्तीच्या संदर्भात मार्गदर्शन करणारा आदर्शात्मक किंवा मूल्यात्मक विचार होईल.

भारतीय तत्त्वज्ञानात अनेक ठिकाणी पुरुषार्थ विषयक विविध सिध्दांत मांडले गेले आहेत. त्यांचा रोख हा तथ्यात्मक नसून मूल्यात्मक आहे. म्हणजे या सिध्दांतामधून माणसे कोणकोणती उद्दिष्टे प्राप्त करून घेतात व कशा प्रकारे प्राप्त करून घेतात यांचे निखळ वर्णन करावयाचे नसून त्यांनी कोणती उद्दिष्टे प्राप्त करून घेण्याचा प्रयत्न करणे योग्य होईल व ही उद्दिष्टे त्यांनी कशा प्रकारे प्राप्त करून घेणे योग्य होईल. या विषयीचा मूल्यात्मक विचार मांडावयाचा आहे.

असे पुरुषार्थ किती आहेत ? कोणकोणते आहेत ? या विषयी मतमतांतरे आहेत. या ठिकाणी आपण या संदर्भात तीन दृष्टिकोन विचारात घेणार आहोत.

(1) चार्वाकदर्शन :

चार्वाकदर्शन, जे भारतातील भौतिकवादी दर्शन म्हणून ओळखले जाते, त्यांच्या मते पुरुषार्थ दोनच आहेत अर्थ आणि काम, इतर दोन पुरुषार्थ, धर्म आणि मोक्ष हे प्राप्त करून घेण्यायोग्य नाहीत.

(2) धर्मशास्त्र, अर्थशास्त्र इत्यादींचे मत :

मनु इत्यादींचे धर्मशास्त्र, अर्थशास्त्र, वात्स्यायनाचे कामशास्त्र इत्यादी ग्रंथांमधून त्रिवर्ग सिध्दांत म्हणजे तीन पुरुषार्थांचा सिध्दांत मांडलेला आढळतो. त्यानुसार धर्म, अर्थ आणि काम या तीनही पुरुषार्थांची एकत्रित साधना करणे योग्य आहे.

(3) जैन, बौद्ध, वेदांती इत्यादींचा दृष्टिकोन :

मोक्ष हाच सर्वश्रेष्ठ पुरुषार्थ : इतर पुरुषार्थ गौण किंवा साधन

त्यापूर्वी भारतीय विचार दर्शनांमध्ये मांडण्यात आलेला मूलभूत पुरुषार्थ सिध्दान्त पाहू. तो असा :

पुरुषार्थाची चौकट

भारतीय विचारात पुरुषार्थाची चौकट चार पुरुषार्थांनी बनलेली आहे. परंपरेनुसार ती मान्य केलेली आहे. हे चार पुरुषार्थ म्हणजे काम, अर्थ, धर्म व मोक्ष.¹ ही चौकट प्रथम समजून घेणे आवश्यक आहे. हे चार पुरुषार्थ म्हणजे मानवी जीवनाचे चार उद्दिष्ट प्रकार किंवा चार उद्दिष्ट कोटी आहेत. या कोटींच्या वेगवेगळ्या सैध्दांतिक रचना म्हणजे वेगवेगळे पुरुषार्थ सिध्दांत आहेत असे म्हणता येईल. तेव्हा प्रथम हे चार पुरुषार्थ म्हणजे चार उद्दिष्ट प्रकार समजून घेऊ या.

(1) काम -

काम या शब्दाचा शब्दशः अर्थ इच्छा, त्यातही विशेषकरून इंद्रिय आणि विषय यांच्या संपर्कातून मिळणा-या सुखाची इच्छा. पण 'काम' हा जेव्हा पुरुषार्थ म्हणून ओळखला जातो त्यावेळी काम म्हणजे अशा प्रकारच्या इच्छेची पूर्ती. किंवा इंद्रिय-विषय-संपर्कातून मिळणारे सुख असा त्याचा अर्थ बनतो. अर्थात पुरुषार्थाच्या वर्गीकरणात 'काम' या पुरुषार्थाचा अर्थ अजूनही व्यापक बनतो. या व्यापक अर्थाने 'काम' या पुरुषार्थात कशा कशाचा समावेश होऊ शकेल ?

- (1) पंचेंद्रियांनी उपभोगण्याचे वेगवेगळ्या प्रकारचे समाधान.
- (2) कलास्वादातून, सौंदर्यातून मिळणारे समाधान. हे समाधान केवळ बाह्य ज्ञानेंद्रियांना मिळते असे नाही, तर ते मनाला किंवा रसिकबुद्धीला मिळणारे समाधान असते. त्याचाही समावेश काम पुरुषार्थात करावा लागेल.
- (3) मानसिक सुख, भावनिक सुख याचाही समावेश 'काम' यात होऊ शकेल.
- (4) आपण एखादा छंद जोपासतो, मुक्तपणे - स्वतःच्या आवडी पोटी काही कृती करतो व त्यात आनंद मिळवतो. तो ही आपल्या इच्छापूर्तीचा आनंद असतो. या सा-या सुखांमध्ये बाह्यविषयांशी येणारा आपला संबंध हा असतो.

हा संबंध ऐंद्रिय, मानसिक - भावनिक, बौद्धिक अशा विविध स्तरांवरील असू शकेल. या संबंधातून आपल्याला साक्षात सुख समाधान मिळते हे काम पुरुषार्थात महत्त्वाचे असते. त्यामुळे 'काम' हे स्वयंसाध्य मूल्य (intrinsic value) मानले जाते. काम हा स्वतःच साध्य असतो, दुस-या एखाद्या पुरुषार्थाचे साधन म्हणून तो मूल्यवान नसतो. 'अर्थ' हे मात्र साधनमूल्य आहे. त्याकडेच आपण बघू.

(2) अर्थ :

अर्थ पुरुषार्थ या शब्दातील 'अर्थ' शब्दाचा या ठिकाणी संपत्ती, स्वतःला किंवा इतरांना ज्याद्वारे सुख मिळविता येईल, ज्या मिळवता येतील, देता येतील, ज्यांचा संग्रह करता येईल, अशा सर्वप्रकारच्या साधनसंपत्तीचा समावेश ज्यात होतो ते सर्व काही. थोडक्यात, सर्वप्रकारच्या भौतिक गोष्टी अर्थांमध्ये येतात.

¹भारतीय संस्कृतीचे अभ्यासक जवळजवळ एकमताने असे मानतात की मुळात पुरुषार्थ सिध्दांतामध्ये केवळ अर्थ, काम आणि धर्म या तीन संकल्पनांचा त्रिवर्गच समाविष्ट केला गेलेला होता. आणि मोक्ष संकल्पनेची त्यात नंतर भर पडली. कारण काही पूर्वीच्या केवळ पहिल्या तीनानांचा निर्देश सापडतो. चतुर्वर्गाचा उल्लेख केवळ नंतरच्या सिध्दांतातच सापडतो. (राजेंद्र प्रसाद : अनुवाद : गौरी भागवत, पान 3) पण तात्विक दृष्ट्या त्रिवर्ग सिध्दांत किंवा चतुर्वर्गसिध्दांत हाच अंतिम मानला पाहिजे का हा प्रश्न आहे)

त्यात जसा धार्मिक (religion), सामाजिक, कायदेशीर आणि नैतिक कर्तव्ये बजावण्यासाठी लागणा-या साधनांचाही समावेश होतो.

अर्थांमध्ये जरी मुख्यतः भौतिक साधनसंपत्तीचा समावेश होत असला, तरी त्याचबरोबर काही अमूर्त गोष्टींचाही समावेश होऊ शकतो. ज्ञान, कौशल्य याचं संपादन माणूस करतो, त्यांचे संवर्धन करतो, वापर करतो, या गोष्टी इतरांना देतो - तेव्हा याही गोष्टींना साधनमूल्य असल्यामुळे ज्ञान व कलाकौशल्य यांचाही समावेश अर्थ पुरुषार्थात होऊ शकेल. कौटिल्याने अर्थशास्त्र हा ग्रंथ रचला त्यात 'अर्थ' चा अर्थ भूमी हा आहे. राजाने भूमीचे म्हणजे राजकीय भूभागाचे संपादन, पालन व वर्धन करायचे असते अशी तेथे कल्पना आहे. तेव्हा भूमीचाही समावेश अर्थपुरुषार्थातच होईल. धर्म आणि काम या दोन्ही पुरुषार्थांचे मूळ अर्थांमध्ये आहे असे कौटिल्य म्हणतो.

(3) धर्म :

धर्म या शब्दाचेही अनेक अर्थ आहेत. पण 'धर्म' हा जेव्हा एक पुरुषार्थ मानला जातो त्यावेळी धर्म म्हणजे इतरांच्या संदर्भात, इतरांसाठी आपण काहीतरी करण्याचे बंधन किंवा दायित्व (obligation) असा असतो. येथे 'इतरांसाठी' म्हणजे उदाहरणार्थ 'देवदेवतांसाठी/देवदेवतांना उद्देशून' किंवा 'पितरांसाठी' असू शकते किंवा इतर माणसांसाठी, माणसांच्या एखाद्या समूहासाठी, गटासाठी, किंवा अगदी मनुष्येतर प्राण्यांसाठी, वनस्पतींसाठी असे काहीही असू शकते. किंबहुना या सा-यांना व्यापणारा धर्म पुरुषार्थ आहे.

दोन धर्म :

या दृष्टिकोनातून धर्माचे 'लौकिक' आणि 'पारलौकिक' असे दोन भाग असू शकतात. अर्थात प्राचीन साहित्यात जो 'धर्माचा' पुरुषार्थ म्हणून विचार आढळतो, त्यात पारलौकिक, तसेच अमूर्त पापपुण्यांशी निगडित अशा घटकाला विशेष महत्त्व दिले गेलेले आढळते. पूर्वमीमांसेनुसार देवतांना उद्देशून यज्ञयागादी कर्मकांडाचे आचरण करणे हाच धर्माचा मुख्य भाग होता. त्याला वेदांतील यज्ञसिद्ध क्रियांचा उपदेश देणारी वचने हाच आधार होता किंवा हेच प्रमाण होते.

या धर्माचरणातून प्राप्त होणारे फळही 'अदृष्ट' किंवा 'अपूर्व' अशा स्वरूपाचे होते. या जन्मात नाही तर पुढील जन्मात, या लोकात नाही तर परलोकात फळ मिळेल अशी वेदांवरील श्रद्धेतून मिळालेली ग्वाही होती. धर्माच्या अमूर्त, अदृष्ट स्वरूपामुळे व शब्दप्रमाणाला, पोथीनिष्ठेला त्यात महत्त्व असल्यामुळे धर्म हा पुरुषार्थ इतरांपेक्षा वेगळा ठरत होता.

अर्थात यज्ञादिक कर्मकांड हा धर्माचा मुख्य भाग असला तरी त्याचबरोबर साधारण धर्म (माणूस म्हणून लागू होणारी कर्तव्ये) आणि वर्णाश्रम धर्म (विशिष्ट वर्णात जातीत जन्मल्यामुळे प्राप्त होणारी कर्तव्ये म्हणजे वर्णधर्म आणि आयुष्यातील विशिष्ट टप्प्यावर असल्या प्राप्त होणारी कर्तव्ये म्हणजे आश्रमधर्म) यांचाही समावेश धर्मातच होत होता. अर्थात वेद, स्मृतिवाङ्मय यांच्या आधारे पाळण्याचे कर्तव्यनियम असेच त्यांचेही स्वरूप होते, तसेच या सामाजिक धर्मांच्या पालनाचे ही समर्थन अदृष्टाच्या - म्हणजे पापपुण्याच्या भाषेत केले गेले होते. त्यामुळे वेद प्रामाण्य न मानणारे, तसेच पापपुण्य, परलोक पुनर्जन्म यासारख्या कल्पना न मानणारे चार्वाकदर्शनाच्या विचारवंतांना धर्म हा पुरुषार्थ मान्य नव्हता.²

² अर्थात याचा विचार आपण नंतर करणार आहोत. पण धर्म या पुरुषार्थाची पापुण्याच्या कल्पना तसेच पारलौकिक कल्पना वगळून केवळ लौकिक व सामाजिक स्वरूपात मांडली शक्य आहे हे अलिकडच्या भारतीय तत्वचिंतकांनी दाखवून दिले आहे. उदाहरणार्थ प्रसिद्ध समकालीन भारतीय तत्वचिंतक प्रा. राजेंद्र प्रसाद यांनी आपल्या 'पुरुषार्थ

- (3) सांख्य ईश्वर मानत नाहीत त्यांच्या मते जिवंतपणीही केवळ ज्ञान प्राप्त होऊ शकते. प्रकृती आणि पुरुष यांच्यातील वेगळेपणाचे ज्ञान असे त्या केवळ ज्ञानाचे स्वरूप असते. केवळ ज्ञानी माणूस जीवनमुक्त असतो - एकदा गती दिलेले चाक जसे आपलया गतीने फिरत फिरत शेवटी थांबते. तसा जीवनमुक्त माणूस कृतार्थ जीवन जगता जगता शेवटी कायमचा मुक्त होतो. या कैवल्यस्थितीत पुरुष आपलया चैतन्यमय स्थितीत असतो, पण सुख दुःख समोहापासून तो पूर्णपणे दूर असतो.
- (4) जैनांच्या मते जीवनमुक्तावस्थेत जीव सर्व असक्तींपासून मुक्त झालेला असतो पण त्याला वेदनीय कर्म, आयुर्कर्म, गोत्रकर्म, नामकर्म अशी काही कर्मे शिल्लक राहिलेली असतात. त्यामुळे शरीरधारी अवस्थेत तो जिवंत राहतो व अनासक्तपणे कर्म करित राहतो. त्याला कैवल्यप्राप्त होते तेव्हा तो जीव या विश्वाच्या उच्चतम टोकाला सिद्धासिद्ध म्हणून जो अवकाश आहे तेथे जाऊन स्थिर होतो, असे जैन मानतात.
- (5) बौद्ध तर आत्मा, जीव असेही काही मानीत नाहीत. त्यांच्या मते माणूस म्हणजे सतत बदलणारे 'रूप' व 'नाम', म्हणजे शरीर व जाणीव यांचा संघात तो तृष्णामुळे पुन्हा पुन्हा नवीन शरीर धारण करतो, संसार चक्रात फिरत राहतो. तृष्णा शांत झाली तर माणसाचे हे फिरणे थांबते व तो शांतिसुखाचा म्हणजे निर्वाणाचा अनुभव घेतो. अशा व्यक्तीचे मरण म्हणजे परिनिर्वाण. त्यानंतर ती मुक्त व्यक्ती अस्तित्वात राहते का या विषयी बुद्धाने मौन पाळले.

मोक्षाच्या अशा विविध संकल्पना विविध दर्शनांनी मानल्या आहेत. त्यांत 'आत्यंतिक दुःख निवृत्ती' आणि 'जन्ममरणाचे चक्र थांबणे' हे घटक सर्व संकल्पनांमध्ये समान आहेत. पैकी 'जन्ममरणाचे चक्र' ही कल्पना चार्वाकदर्शनाला मान्य नाही. त्यामुळे मोक्ष हा पुरुषार्थ चार्वाकांना मान्य नाही. तसेच जे त्रिवर्ग सिद्धांताचा पुरस्कार करतात तेही मोक्ष हा स्वतंत्र पुरुषार्थ मानत नाहीत किंवा त्याला गौण किंवा वैकल्पिक महत्त्व देतात. तेव्हा

(अ) चार्वाकांचा पुरुषार्थ विचार आणि (ब) त्रिवर्ग सिद्धांत यांचा थोडा अधिक विचार आपण करूया.

(अ) चार्वाकांचा पुरुषार्थ विचार :

चार्वाकदर्शन किंवा लोकायत दर्शन हे भौतिकवादी दर्शन आहे असे मानले जाते. याचा अर्थ असा की पृथ्वी, आप, तेज आणि वायू ही चार महाभूते विशिष्ट प्रकारे एकत्र आली की त्यातच चैतन्याची निर्मिती होते आणि चार महाभूतांची ही रचना विघटित झाली की व्यक्ती मरते व त्याचवेळी त्यातील चैतन्यही नष्ट होते असे ते मानतात. साहजिकच व्यक्ती मरण पावल्यावर पुन्हा जन्म घेण्याचा प्रश्न नाही किंवा ती व्यक्ती परलोकात जाण्याचाही प्रश्न नाही.

चार्वाक प्रत्यक्ष हेच एकमेव प्रमाण मानतात, अनुमान, शब्द यासारखी इतर प्रमाणे मानतच नाहीत. किंबहुना काही चार्वाक ('सुशिक्षित चार्वाक') जेव्हा अनुमान प्रमाणाचा स्वीकार करतात तेव्हाही ते एखाद्या अनुमानातील निष्कर्षाचा प्रत्यक्षपणात ते पडताळा घेणे शक्य असेल तरच ते प्रमाण असे ते मानतात. साहजिकच परलोक, पुनर्जन्म यासारख्या गोष्टींचा, तसेच पाप पुण्य, 'अदृष्ट' अशा अमूर्त तत्वांचा प्रत्यक्षाने पडताळा घेता येत नसल्याने 'धर्म' हा पुरुषार्थ त्यांना मान्य नाही, तसेच नित्य आत्मतत्त्व, पुरुष तत्त्व, विश्वनिर्माता ईश्वर, जन्ममरणाचा फेरा यासारख्या गोष्टीही प्रत्यक्षाने सिद्ध होऊ शकत नसल्याने त्यांच्याशी संबंधित असा मोक्ष ही त्यांना मान्य नाही.

पण याच जगात आणि जीवनात आपण ज्या उद्दिष्टांची साधना करू शकतो अशी उद्दिष्टे त्यांना मान्य आहेत. त्यामुळे काम आणि अर्थ या दोनच पुरुषार्थांना मान्यता दिलेली दिसते. पण अगदी ऐहिक जीवनाच्या चौकटीत आपण ज्याप्रमाणे आपल्या सुखाचा, सुखसाधनांचा विचार करतो तसाचा विचार इतरांच्या सुखाचा, सुखसाधनांचाही करू शकतो आणि करतोही इतरांच्या अर्थ-कामांना बाधा येणार नाही अशा रीतीने स्वतःच्या अर्थकामांची साधना करणे यातच आपण अर्थ कामांची भाषा वापरत असलो तरी यात इतरांच्या अर्थ कामांचीही काळजी घेत असल्याने लौकिक अर्थाने हा धर्मपुरुषार्थच आहे. तेव्हा पारलौकिक धर्म जरी चार्वाकांनी नाकारला तरी एका मर्यादीत अर्थाने लौकिक धर्माचा स्वीकार तेही करताना दिसतात. तसेच चार्वाकांनी जरी 'जन्ममरणाच्या फे-यातून सुटका' या अर्थाने मोक्षविचार नाकारला तरी काही चार्वाकांनी 'स्वातंत्र्य मोक्षः' अशी जीवनमुक्तीच्या जवळ येणारी मोक्ष कल्पना स्वीकारलेली आढळते.

(ब) त्रिवर्ग सिध्दांत :

ऐतिहासिक दृष्ट्या प्राचीन साहित्यात तीनच पुरुषार्थ मानलेले आढळतात व मोक्षाची भर नंतर घातली गेली. तीनच पुरुषार्थ मानून जी जीवनेष्येयांचा विचार प्राचीनांनी मांडला तेव्हा त्यांच्या दृष्टीने तो विचार परिपूर्ण होता. आणि मागाहून जरी मोक्ष विचाराची भर घालण्याचा प्रयत्न झाला, तरी त्रिवर्ग सिध्दांतात पुरस्कृत्यांनी मोक्षाला गौण स्थान दिले होते. अलिकडच्या काळात डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांनी त्रिवर्गसिध्दांताचा नव्या स्वरूपात पुरस्कार केलेला दिसतो. तो करत असताना त्यांनी मोक्ष पुरुषार्थाचा अंतर्भाव काम पुरुषार्थात करता येईल असा दावा केलेला आहे. त्रिवर्ग सिध्दांतानुसार :

(1) तीनही पुरुषार्थांची साधना :

माणसाने फक्त कामाची किंवा फक्त अर्थाची किंवा फक्त धर्माची किंवा फक्त अर्थ व काम यांची साधना करणे गैर आहे. अर्थ काम व धर्म या तीनही पुरुषार्थांची साधना त्याने करायला हवी.

(2) धर्माचे नियंत्रण :

त्रिवर्ग सिध्दांतात सर्व साधारणपणे असे मानले जाते की ऐंद्रिय सुखे मिळवणे (काम) आणि त्यासाठी साधनसंपत्ती गोळा करणे, टिकवणे, वाढविणे (अर्थ) या माणसाच्या प्रवृत्ती स्वाभाविक आहेत. पण या प्रवृत्तींवर नियंत्रण धर्माच्या साहाय्याने घातले पाहिजे. अर्थात काही वेळा धर्मतत्वाच्या म्हणजे कठोर कर्तव्य भावनेमुळे माणूस सुखाची संपत्तीचा सुखोपभोग हे नियंत्रित , मर्यादीत स्वरूपात सेवन करावेत. ते वर्ज्य मानू नयेत, पण त्यांच्या अधीनही होऊ नये.

(3) धर्म पुरुषार्थाच्या समर्थनासाठी धर्मशास्त्र :

वेद, स्मृती, श्रेष्ठ व्यक्तींचे आचरण यासारखी प्रमाणे धर्मशास्त्राने सांगितली आहेत. तसेच ऋणसिध्दांताच्या आधारे ही धर्म पुरुषार्थांचे समर्थन केले गेले आहे. माणूस जन्मतो, शिकतो, वाढतो तेव्हा त्याच्यावर देवांचे (नैसर्गिक शक्तींचे), पितरांचे, ऋषींचे व इतर माणसांचे ऋण असते. या ऋणांची परतफेड करण्यासाठी त्याने विविध धार्मिक व सामाजिक कर्तव्यांचे आचरण करणे आवश्यक आहे, ते त्याच्यावर बंधनकारक आहे. ह्या ऋणांची परतफेड केल्यावरच तो मोक्षाचा विचार करू शकतो. हे मत त्रिवर्ग सिध्दांतास अमान्य आहे. म्हणून हा सिध्दान्त मोक्षाला गौण व वैकल्पिक मानतो.

(4) आश्रमव्यवस्था :

ही त्रिवर्गसिद्धांत आश्रमव्यवस्थेतही जोडला गेला आहे. परंपरेनुसार ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ व संन्यास हे आयुष्यातले चार टप्पे किंवा आश्रम मानले गेले आहेत. पैकी त्रिवर्गसाधनेचा मुख्य काळ म्हणजे गृहस्थाश्रम. गृहस्थाश्रमातच व्यक्तीने वैवाहिक सुखाचा अनुभव घ्यायचा, अपत्यांना जन्म देऊन मानवी वंश सातत्य टिकवायचे (पितरांचे ऋण फेडण्याच्या दृष्टीने हे कर्तव्यच होते), संपत्ती मिळवायची व तिचा उपभोग घ्यायचा व दानही करायचे. ध्यानसाधनाही चालू ठेवायची अशा रीतीने अर्थ-काम-धर्म या त्रिवर्गाच्या साधनेचा मुख्य काळ म्हणून गृहस्थाश्रमाला आश्रम व्यवस्थेत मध्यवर्ती स्थान दिले गेले आहे. ब्रह्मचर्याश्रम म्हणजे गृहस्थाश्रमाची पूर्वतयारी आणि वानप्रस्थ व संन्यास म्हणजे गृहस्थाश्रमात कृतकृत्य झाल्यावर हळूहळू संसारातून अंग काढून घेणे व पुढील पिढीच्या हाती त्रिवर्गसाधनेच्या संधी सोपविणे.

(5) वर्ण कल्पना :

त्रिवर्गसिद्धांत जसा आश्रम कल्पनेशी जोडला गेला तसाच वर्ण कल्पनेशीही जोडला गेला होता. प्रत्येकाने ज्या धर्माच्या चौकटीत अर्थ व काम यांची साधना करायची तो धर्म हा 'वर्णधर्म' होता म्हणजे चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेनुसार व जाति व्यवस्थेनुसार जी माणसाला नेमून दिलेली कर्तव्ये होती तो पाळण्याचा धर्म होता. तसेच या धर्म पालनाच्या कल्पनेत स्त्री व पुरुष यांचे ही स्थान विषम होते. हा सामाजिक विषमतेचा दृष्टिकोन हा पुरुषार्थ विचाराच्या प्रत्यक्ष व्यवहारातला एक दोष मानता येईल कारण त्यानुसार पुरुषार्थ विचार हा सर्वच व्यक्तींना सारख्या प्रकारे लागू होत नव्हता. आज त्रिवर्ग सिद्धांत किंवा एकूणच पुरुषार्थ विचार स्वीकारताना त्याची नव्याने मांडणी करावी लागेल³.

32 आदर्श व्यक्तींच्या संकल्पना आणि आदर्श प्राप्तीचे मार्ग

या भागात आपण जो विचार करणार आहोत तो मोक्षाची, त्यातही जीवन्मुक्तीची कल्पना केंद्रस्थानी ठेवून करणार आहोत. या मागची भूमिका पुढीलप्रमाणे :

भौतिक जीवन जगत असताना माणूस आपल्या वेगवेगळ्या इच्छांची, प्रेरणांची पूर्तता करण्याचा प्रयत्न करतो व त्यांमध्ये संतुलन राखण्याचाही प्रयत्न करतो. पण हे करत असताना त्याला अनेक अडचणींचा आणि दुःखांचा सामना करावा लागतो. स्वतःमधल्या अनेक विकारांना तो बळी पडतो. जरी त्याला सुखाची प्राप्ती झाली, तरी ती कायम टिकत नाही. यातून असा प्रश्न निर्माण होतो की मानवी जीवनात अतृप्ती, असमाधान, दुःख हे अटळच आहे का ? सुखी-समाधानी-कृतकृत्य-तृप्त जीवन अशक्य आहे का ?

यावर एक उत्तर असे आहे की "माणूस म्हटले की त्यात ही अपूर्णता अटळ आहे. माणसाने जन्मभर प्रयत्न केले तरी फार तर मेल्यावर त्याच्या आत्म्याला सद्गती लाभेल, मोक्ष प्राप्ती होईल. पण माणूस म्हणून जगताना त्याला बंधनातच जगावे लागेल" हे उत्तर भारतातील काही दर्शनांनी स्वीकारलेले दिसते. ही दर्शने एक तर अंतिम अर्थाने मोक्षाची शक्यताच नाकारतात (उदा. चार्वाक व काही पूर्वमीमांसक) किंवा मोक्ष स्वीकाराला तरी तो मरणोत्तरच मिळू शकेल, जिवंतपणी तो शक्य नाही असे मानतात. (काही पूर्वमीमांसक, नैयायिक, वैदान्तिक)

³ या प्रकरणाच्या पहिल्या भागात आपण सुजीवन विषयक भारतीय दृष्टिकोनाची चर्चा पुरुषार्थ विचाराच्या संदर्भात केली. या भागात जरी मोक्ष पुरुषार्थाचे स्वरूप विचारात घेतले तरी आपण मोक्षाकडे जाणा-या जीवन्मुक्तीची चर्चा केली नाही. आपला भर ऐहिक जीवनाच्या चौकटीत या मानवी समाजात जगत असताना अर्थ व काम यांची साधना करताना आपल्या जीवनाचा स्तर कसा उंचावता येईल असा होता. आपण असे पाहिले की धर्माच्या साहाय्याने हा स्तर उंचावता येईल. पण धर्म असे म्हणताना त्याचे अतीन्द्रिय-अदृष्ट-पारलौकिक असे स्वरूप परंपरेला मान्य असले तरी आपण ते स्वीकारले पाहिजे असे नाही. धर्माचा ऐहिक व नैतिक अर्थ गृहीत धरून आपण धर्माची व एकूणच पुरुषार्थाची पुनर्मांडणी करू शकतो किंबहुना तशी ही केली पाहिजे असेही आपण सूचित केले आहे.

मोक्षाच्या दोन कल्पना

पण काही दर्शनांमध्ये मात्र वेगळी भूमिका मांडलेली दिसते.ती अशी की व्यक्ती याच जगात दुःखमुक्त जीवन जगू शकते.अशा प्रकारे दुःखमुक्त जीवन जगणारी व्यक्ती ही जीवन्मुक्त (म्हणजे जीवन जगत असतानाच मुक्त) मानली जाते.मोक्षाच्या दोन कल्पना या संदर्भात मांडल्या जातात.जीवन्मुक्ती आणि विदेह मुक्ती.

अ) जीवन्मुक्ती : व्यक्ती जीवन जगत असतानाच तिला प्राप्त झालेली मुक्ती

ब) विदेहमुक्ती : जीव विदेह (देहरहित) होतो,त्यावेळी म्हणजे मरणोत्तर जीवात्म्याला मिळणारी मुक्ती.

ही सर्वसाधारणपणे विदेहमुक्ती हीच अंतिम मुक्ती मानली गेली आहे व जीवन्मुक्ती ही अंतिम मुक्तीच्या तुलनेत गौण, अपूर्ण व केवळ साधनमूल्य असलेली तर विदेहमुक्ती ही मुख्य, परिपूर्ण व साध्यमूल्य असलेली मानली गेली आहे.पण या मुद्द्याचा वेगळ्या प्रकारे विचार करणे शक्य आहे.कारण विदेहमुक्ती ही अतिभौतिक, अतींद्रिय स्थिती असल्यामुळे तिच्या अस्तित्वाबाबत, नेमक्या स्वरूपाबाबत प्रश्न उपस्थित होऊ शकतात.

या दृष्टीने गौतमबुद्धांनी 'तथागत (म्हणजे बोधी प्राप्त झालेली व्यक्ती) मरणानंतर असतो की नसतो ? या प्रश्नावर जे मौन पाळले ते अर्थपूर्ण होते.बुद्धांच्या मते हा प्रश्न महत्त्वाचा नाही तर या जीवनात अनुभवाला येणा-या दुःखातून आपण मुक्त होऊ शकतो का, निर्वाणाची शांती अनुभवू शकतो का हा मुख्य प्रश्न आहे.त्यामुळे या भागात आपणही जो मोक्षाचा विचार करणार आहोत तो जीवन्मुक्तीला केंद्रस्थानी ठेवून करणार आहोत.

व्यक्तीने दुःखमुक्तीच्या क्षेत्रात जो आदर्श गाठणे शक्य आहे, त्याचे स्वरूप काय ? व तो आदर्श गाठण्याचा मार्ग कोणता हा येथे मुख्य प्रश्न आहे.अशा चार संकल्पनांची चर्चा आपण येथे करणार आहोत.

- (1) **अर्हत् :** प्राचीन बौद्ध दर्शनाने 'अर्हत्' किंवा 'अरहंत' हा आदर्श समोर ठेवला व 'अर्हत्' होण्याचा शील, समाधि, प्रज्ञा.असा त्रिशिखेचा मार्गही सांगितला.
- (2) **बोधिसत्व :** महायान बौद्धदर्शनाने बोधिसत्व हा 'अर्हत्' पेक्षा वेगळा आदर्श उभा केला. व बुद्धत्व प्रणालीतील पारमितांचा मार्ग सांगितला.
- (3) **योगी :** पतंजलीने योगदर्शनाला 'योगी' व्यक्तीचा आदर्श समोर ठेवला व अष्टांगयोगाचा मार्ग सांगितला.
- (4) **जीवन्मुक्त :** अद्वैतवेदांमध्ये ब्रह्मसाक्षात्कार झालेली व्यक्ती ही जीवन्मुक्त किंवा आदर्श व्यक्ती मानली व ज्ञानयोग हा त्यासाठी मार्ग सांगितला.

ह्या 'आदर्श' व्यक्तीच्या या चार संकल्पना असल्या तरी व्यापक अर्थाने या सा-यांना जीवन्मुक्त म्हणता येईल.म्हणजे ज्यांनी आपापली दुःखसमस्या सोडवली आहे अशा या व्यक्ती आहेत.अर्थात याचा अर्थ दैनंदिन जीवनात अनुभवाला येणा-या सुखदुःख संवेदनाच्या बाबतीत त्या बधिर आहेत असा नाही.किंवा जागतिक घडामोडींशी त्यांचा काहीच संबंध नसतो असाही नाही.पण या सुख दुःख संवेदनांना त्या समत्व भावनेने सामो-या जातात, तसेच जागतिक घडामोडींमध्ये स्वतः मनाने न गुंतता त्या सहभागी होऊ शकतात अशी येथे कल्पना आहे.आदर्श व्यक्तीच्या एकेक संकल्पनेचा विचार करू.

(1) प्राचीन बौद्धदर्शनातील 'अर्हत्' हा आदर्श :

बौद्धदर्शनात ईश्वर, ब्रह्म असे काही परतत्व मानलेले नाही. तेव्हा व्यक्ती जेव्हा अर्हत् पदाला जाते तेव्हा तिला ब्रह्मसाक्षात्कार झालेला असतो किंवा ईश्वरी साक्षात्कार झालेला असतो असे काही नाही. पण कृतकृत्यतेची, समाधानाची, तृष्णामुक्तीची ती स्थिती असते. या स्थितीचे वर्णन प्राचीन बौद्ध ग्रंथांमध्ये असे केलेले आहे - 'जे करायचे होते ते करून झालेले आहे. दुःखाचे जड ओझे कायमचे झुगारून टाकले आहे. तृष्णेची सर्व रूपे आणि अज्ञानाच्या सगळ्या छटांचा पूर्ण नाश झाला आहे. हा आनंदी प्रवासी आता स्वर्गसुखापेक्षाही श्रेष्ठ उंचीवर आहे. अनिवार होणारे विकार आणि जगातल्या अशुद्ध अवस्था पार घालवून टाकून निर्वाणाच्या शब्दातील सुखाचा अनुभव त्याला घेता येतो आहे.' (नारद पृ. 375) ही स्थिती साधकाला एकदम प्राप्त होत नाही तर त्याला त्यापूर्वी तीन टप्प्यांमधून जावे लागते. बौद्धपरंपरेत हे शेवटचा टप्पा धरून एकूण चार टप्पे असे आहेत :

(1) स्रोतापन्न :

स्रोत म्हणजे प्रवाह, निर्वाणाकडे जाणार प्रवाह. त्यात प्रविष्ट झालेला म्हणजे स्रोतापन्न. याला निर्वाणाच्या साक्षात्काराची झलक मिळालेली असते, त्यामुळे तो कधी तर कधी अर्हत् होणार हे निश्चित असते. परंपरेत असे मानले आहे की एकदा स्रोतापन्न झाला की त्याला जास्तीत जास्त सात निर्वाणप्राप्त होणारच.

(2) सकृदागामी :

सकृत् म्हणजे एकदा सकृदागामी म्हणजे एकदाच परत येणारी. म्हणजे जिला फार फारतर एकदाच पुनर्जन्म घ्यावा लागेल व अर्हत्पदाची प्राप्ती होईल. येथील मुख्य कल्पना अशी आहे की, स्रोतापन्न व्यक्तीला निर्वाणाच्या अनुभूतीची झलक लाभलेली असते, पण विकार शिलक असतात. हे विकारांचे अनेक अडथळे पार करून स्रोतापन्न हा सकृदागामी होतो.

(3) अनागामी :

याचा अर्थ जी व्यक्ती पुन्हा येणार नाही. म्हणजे जिला पुन्हा जन्म घ्यावा लागणार नाही. याच जन्मी किंवा मरण पावलावर एखाद्या उच्चतर लोकात तिला निर्वाण प्राप्त होणार अर्हत्पद मिळणार. या तीनही टप्प्यांचे वर्णन पुनर्जन्माच्या भाषेत केले गेले असले तरी किती पुनर्जन्म घ्यावे लागतात हा येथे महत्त्वाचा मुद्दा नाही. कारण हे चारही टप्पे एकाच जन्मात पार करणेही तत्त्वतः शक्य आहे असेही बुद्धाचे प्रतिपादन होते. येथील मुख्य मुद्दा हाच की सकृदागामी पेक्षा अनागामीने विकारांचे आणखी अडथळे पार केलेले असतात. पण अजून थोडे विकार शिलक असतात.

(4) अर्हत् :

अर्हत् म्हणजे समर्थ - म्हणजे विकारांवर पूर्णपणे विजय मिळवलेली व्यक्ती. अर्हंत याचा असाही अर्थ केला जातो की अर म्हणजे अरि (शत्रू) अर्थात विकारुपी आंतरिक शत्रूंचा नायनाट केलेली व्यक्ती. अर्हत् व्यक्तीला निर्वाणाचा अनुभव सहजपणे उपलब्ध असतो त्यासाठी त्याला साधना करावी लागत नाही. तो आता कोणाचा शिष्य राहिलेला नसतो. त्याला या बाबत नव्याने शिकण्यासारखे काही राहिलेले नसते. पण ही अवस्था प्राप्त होईपर्यंत त्याला काय करावे लागते? कोणती साधना करावी लागते ?

अगदी थोडक्यात या साधनेचे वर्णन तीन शब्दांत करता येईल. शील, समाधि, प्रज्ञा. यालाच त्रिशिक्षा (त्रिविध शिक्षण) म्हटले जाते. शील म्हणजे शरीर, वाणी आणि मनाने चांगली कर्मे करणे आणि वाईट कर्मे टाळणे. अर्थात सदाचरण करणे आणि दुराचरण टाळणे. समाधि म्हणजे चित्ताची चंचलता घालवून चित्त एकाग्र करणे आणि प्रज्ञा म्हणजे वास्तवांचे योग्य ते वळण लावून आपले सारे व्यक्तिमत्त्वच निर्वाणाच्या दिशेने शुद्ध

आणि विकसित करणे असे ही त्रिशिक्षेचे स्वरूप आहे. याचाच विस्तार बौद्ध तत्वज्ञानात आर्य अष्टांगिक मार्ग या स्वरूपांत केला गेला.

आर्य अष्टांगिक मार्गः

1. सम्यक् दृष्टी (चांगला दृष्टिकोन)
2. सम्यक् संकल्प (चांगले विचार)
3. सम्यक् वाचा (चांगली वाणी)
4. सम्यक् कर्मांत (चांगले आचरण)
5. सम्यक् आजीव (चांगले उपजीविकेचे साधन)
6. सम्यक् व्यायाम (चांगले प्रयत्न)
7. सम्यक् स्मृति (चांगली जागरूकता, सजगता)
8. सम्यक् समाधि (चित्ताची चांगली एकाग्रता)

11

पंचशील

बुध्दाने सांगितलेले सदाचारणाचे नियम शील ाच नियम आहेत ते **पंचशील** या नावाने प्रसिद्ध आहेत.

- (1) अहिंसा (प्राणाति पातविरमण) कोणाचेही प्राण न घेणे
- (2) अस्तेय (अदत्तादान विरमणा) चोरी न करणे, जे आपल्याला दिलेले नाही त्याचा स्वीकार न करणे
- (3) काम मिथ्याचार विरमण : अयोग्य कामोपभोग टाळणे, उदा.व्यभिचार न करणे
- (4) सत्य (मृषावादविरमण) : मिथ्यावचन टाळणे उदा.खोटे बोलणे, वायफळ बडबड, लागेल असे बोलणे टाळणे
- (5) प्रमादस्थान विरमण : मद्यादी मादक द्रव्यांचा सेवनापासून दूर राहणे

जे गृहस्थ जीवन जगत आहेत, ज्यांनी भिक्खुसंघात प्रवेश केलेला नाही पण जे निर्वाण प्राप्तीसाठी प्रयत्न करू इच्छितात अशांसाठी हे शीलाचे पाच नियम होते. पण भिक्षुसंघाच्या सदस्यांची आणखी पाच नियम बुध्दांनी सांगितले :

1. मध्यान्हानंतर भोजन न करणे
2. नृत्यगायनादी मनोरंजनापासून दूर राहणे
3. माळा, सुगंधी अत्तरे इत्यादी साधनांनी शरीर न नटवणे
4. उंच व आराम दायक पलंग न वापरणे
5. सोन्याचांदीचा स्वीकार न करणे

समाधिः

शीलानंतरचा दुसरा टप्पा समाधि हा आहे. समाधि म्हणजे चित्ताची एकाग्रता. वेगवेगळे मतविकार चित्ताला अस्थिर आणि अस्वस्थ बनवीत असतात. या विकारांमध्ये अडथळे पार करून चित्ताची एकाग्रता प्रखर करणे, म्हणजेच समाधि. समाधि साधनेच्या अंतर्गत ध्यानपध्दतीचा खूप तपशीलवार विचार बौद्ध तत्वज्ञानात केलेला आढळतो. ध्यानाच्या विविध विषयांचे वर्णन *विसुद्धिमग्ग* यासारख्या ग्रंथांमध्ये आढळते.

पृथ्वी, आप, तेज वायू ही महाभूते, निळा, पिवळा, लाल व शुभ्र हे रंग, प्रकाश, अवकाश, विविध सद्गुणांचे प्रतीक असलेला देव तर, बुद्ध, धर्म, संघ ही त्रिरत्ने, मृत्यू व मृत्यूनंतर देहाची काही ध्यानाचे विषय आहेत. सगळ्यांसाठी सगळे ध्यानाचे विषय पुरस्कृत असतात असे नाही. प्रत्येक व्यक्तीची स्वभाव वैशिष्ट्ये, कल, मानसिक क्षमता यानुसार मार्गदर्शकाच्या सल्ल्याने

ध्यानाचे विषय निवडले जातात. अर्थात या सा-याचा उद्देश चित्ताची एकाग्रता व शुद्धता साधणे हा आहे. ध्यानाच्या विविध विषयांपैकी श्वासोच्छ्वास (आनापान) हा विशेष प्रसिद्ध आहेत. म्हणून त्याचा अधिक विचार करू.

आनापान

बुद्धाने सांगितलेल्या ध्यानपध्दतीचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे त्यात कोणत्याही कृत्रिम कल्पनांचा वापर केलेला नाही. उदा. आनापान सतिभावना म्हणजे श्वासोच्छ्वास लक्ष केंद्रित करण्याची साधना. हठयोगात किंवा पातंजलयोगात सांगितलेल्या प्राणायामापेक्षा अगदी वेगळी ही साधना आहे. प्राणायाम श्वासाची गती मुद्याम वाढविण्याचा किंवा रोखण्याचा प्रयत्न केला जातो. आनापान सति या साधनेत तसे काही नसते. आपण नैसर्गिकपणे जो श्वासोच्छ्वास करत असतो त्याची फक्त येथे सावधपणे नोंद घ्यायची असते. ही साधना करता करता आपल्याला हळूहळू श्वासाची गती आणि विचारांची गती यांचा अनुबंध लक्षात येऊ लागतो. श्वासा प्रमाणेच जाणीव कशी बदलत जाते हे लक्षात येते व अनित्यतेचा बोध अधिक स्पष्ट व दृढ होत जातो.

प्रज्ञा

त्रिशिक्षेचा तिसरा टप्पा म्हणजे प्रज्ञा अर्थात वास्तवाचे यथार्थ भान. आपल्या अनुभवाला येणारे हे जे वास्तव आहे त्याची तीन लक्षणे बुद्धांनी सांगितली आहेत:

- (1) हे सारे अनित्य आहे, क्षणोक्षणी बदलणारे, उत्पन्न व नष्ट होणारे आहे.
- (2) हे सारे अनात्म आहे, यात आत्म्यामुळे शाश्वतत कोठेही सापडत नाही.
- (3) हे सारे दुःख आहे म्हणजे असमाधानकारक आहे, ज्यात गुंतावे तर दुःख होणार हे निश्चित

या त्रिलक्षणाचे साक्षात् भान झालेली व्यक्ती या वास्तवा विषयी आसक्ती बाळगत नाही. तिची तृष्णा नाहिशी होते आणि तृष्णाक्षय झालेली अतिशय सुखद, स्थिती अनुभवे. हेच निर्वाण होय. वास्तवांचे हे भान टप्पाटप्पाने विकसित होते. त्यानुसार प्रज्ञेचेही तीन प्रकार केले गेले आहेत:

प्रज्ञेचे तीन प्रकार

- 1) **श्रुतमयी प्रज्ञा** : ग्रंथात वाचून किंवा मार्गदर्शकाकडून ऐकून जे ज्ञान मिळते ते.
- 2) **चिन्तामयी प्रज्ञा** : जे आपण ऐकलेले वाचलेले असते त्यावर आपण चिंतन करतो, अनुमान/तर्क करतो व त्याच्या आधारे आपल्या दृढ धारणा तयार होतात, त्या ज्ञानाला भलेपणा येतो.
- 3) **भावनामयी प्रज्ञा** : येथे भावना म्हणजे ध्यान. ध्यान करताना.

सूक्ष्म संवेदनांचा अनुभव घेताना त्या ज्ञानाला साक्षात अनुभूतीचे स्वरूप प्राप्त होते. 'वास्तवाची साक्षात जाणीव' असे या भावनामयी प्रज्ञेचे स्वरूप असते. हीलाच *विपश्यना* असेही म्हटले जाते. *विपश्यना* म्हणजे विशेष दृष्टीने पहाणे. विशेष दृष्टीने म्हणजे कसे? आपण हे पाहिले की जगाचे वास्तव स्वरूप अनित्य, दुःख, अनात्म असे आहे. *विपश्यना* च्या साधनेत जगाचे हेच स्वरूप साक्षात् अनुभवणे अपेक्षित असते.

ब्रह्मविहार

स्वतःचे चित्त शुद्ध करणा-या साधकाने व्यक्तिगत जीवनाबरोबर सामाजिक जीवनही विशेष आणि नैतिकदृष्ट्या विशुद्ध करणे बुद्धांना अभिप्रेत होते. त्यासाठी बुद्धांनी ब्रह्मविहारांची साधना सांगितली. ही साधना अर्हत् पदाच्या प्राप्तीच्या मार्गाचा एक महत्वाचा भाग आहे.

ब्रह्मविहार म्हणजे मनाची उदात्त अवस्था. ब्रह्मविहार एकूण चार आहेत:

- 1) **मैत्री** : मैत्री म्हणजे कोणाबद्दलही द्वेष न बाळगता आपपर भाव न बाळगता सर्व प्राणिमात्रांच्या सुखाची, हिताची कामना करणे.
- 2) **करुणा** : करुणा म्हणजे दुस-याच्या दुःखाविषयी अनुकंपा बाळगणे, त्याचे दुःख दूर कसे होईल यासाठी प्रयत्नशील असणे.
- 3) **मुदिता** : मुदिता म्हणजे दुस-या व्यक्तीच्या यशामुळे मत्सर किंवा असूया मनात न येणे, याउलट त्या यशामुळे आपण आनंदितच होणे.
- 4) **उपेक्षा** : मैत्री, करुणा, मुदिता या तीनही ब्रह्मविहार या साधनेमध्ये समतोलपणा आणणारा हा चवथा ब्रह्मविहार आहे. उपेक्षा म्हणजे समत्व भावना किंवा तटस्थता. यामुळे आपण दुस-या व्यक्तीशी मैत्रीभावना बाळगताना त्या व्यक्तीच्या मोहात पडत नाही. दुस-याविषयी करुणा बाळगताना स्वतः व्याकुळ किंवा दुःखी होत नाही आणि दुस-याच्या यशाने आनंदी होतो पण आनंदाने बेभान होत नाही.

या चार ब्रह्मविहारांना बौद्ध परंपरेत **अप्रमाण म्हणजे अमाप, अपरिमित** असे म्हटले आहे. याचा अर्थ असा की या ब्रह्मविहार साधना काही निवडक व्यक्तींच्या बाबतीत करणे बुध्दांना अभिप्रेत नसून सर्व प्राणिमात्रांच्या संदर्भात लागू करणे त्यांना अभिप्रेत होते.

अशा प्रकारे व्यक्तीचे व्यक्तिगत आणि सामाजिक जीवन उजळून टाकणारी, त्याचे चित्त शांत व शुद्ध करणारी ही साधनपध्दती क्रमाक्रमाने व्यक्तीला अर्हत् बनविणारी, कृतार्थ, शांत, सुखी-समाधानी पण मानवजातीच्या कल्याणात जडलेल्या व्यक्तीचा आदर्श साकार करणारी आहे.

(2) महायान बौद्धदर्शनाने स्वीकारलेला बोधिसत्त्वाचा आदर्श

बौद्धतत्वज्ञानाचे दोन प्रमुख संप्रदाय मानले जातात: हीनयान आणि महायान. हीनयानालाच **श्रावकयान** असेही म्हणतात. आपण या आधी ज्या आदर्श व्यक्ती विषयीच्या 'अर्हत्' संकल्पनेचा विचार केला, ती श्रावकयानात मांडलेली आहे. महायानाने मात्र 'अर्हत्' हा व्यक्तित्वाचा आदर्श न स्वीकारता, '**बोधिसत्त्व**' ही आदर्श व्यक्तीची वेगळी संकल्पना प्रस्तुत केली. आधीच्या म्हणजे श्रावकयानातही बोधिसत्त्व ही कल्पना होतीच. पण या कल्पनेला एका वेगळ्या आणि व्यापक स्वरूपात महायानाने प्रस्तुत केले. बोधिसत्त्वाचा हा आदर्श समजून घेण्यासाठी महायानाची तोंड ओळख करून घेऊ या.

श्रावकयान व महायान यातील फरक

श्रावकयान व महायान यात तीन दृष्टिकोनातून फरक करता येतो. ते असे :

- (1) श्रावकयान संप्रदाय पाली भाषेतल्या **त्रिपिटक वाडमयावर** आधारित आहे. तर महायानाचे बहुतेक ग्रंथ मुळात संस्कृत भाषेत आहेत.
- (2) तत्वज्ञानाच्या दृष्टीने पाहिले तर श्रावकयानाने बाह्य जगताचे सत्यत्व स्वीकारलेले आहे. तर महायानात बाह्य जगाचे अस्तित्व नाकारण्याकडे किंवा एकूणच विश्व हे शून्य, स्वभावरहित मानण्याकडे कल आहे.
- (3) तिसरा महत्त्वाचा फरक जीवन ध्येयाच्या संदर्भात आहे. श्रावकयानानुसार अर्हत्त्व हे मर्यादित ध्येय झाले. आपले ध्येय बुध्दत्व हे असले पाहिजे. अर्हत् आणि बुध्द यांत काही महत्त्वाचे फरक आहेत. अर्हताने स्वतःच्या जीवनात निर्वाण प्राप्त करून घेतलेले असते. पण इतरांना निर्वाणाचा मार्ग दाखविण्याची जी विशेष क्षमता बुध्दामध्ये असते ती अर्हतात नसते. बुध्दाच्या ज्ञानाचा आणि क्षमतांचा आवाका मोठा असतो, सा-या जगाला गवसणी घालणारा असतो तसा तो अर्हताचा नसतो.

साहजिकच श्रावकयान्यांनी असे मानले की कोणीही सामान्य साधक शील-समाधि-प्रज्ञा या त्रिशिक्षेच्या साधनेने एकेक पायरी चढत अर्हत् पदाला जाऊ शकेल. पण बुध्दत्व हे कोणा सामान्य साधकाचे काम नाही. बुध्द हा कधीतरीच जन्माला येतो. अर्थात तोही बोधिसत्व म्हणून जन्माला येतो व गंभीर साधना करून बोधी प्राप्त करून घेतो म्हणजेच बुध्द बनतो!

धम्म काय (धम्मरूपी शरीर) :

अर्थात कितीही थोर असली तरी बुध्द ही मानवी व्यक्ती असते आणि कधीतरी महानिर्वाण पावते. त्यानंतर बुध्द आपल्या भौतिक शरीराने जिवंत राहत नाही. पण त्याने सांगितलेला धम्म, त्याने केलेला उपदेश या रूपाने तो जिवंत राहतो असे श्रावकयान्यांनी मानले या बुध्दाने उपदेशिलेल्या आणि मानवी समाजात पसरलेल्या धम्मालाच त्यांनी धम्म काय (धम्मरूपी शरीर) म्हटलेले दिसते.

हे सर्व विवेचन करण्याचे कारण महायान्यांनी बुध्दत्व आणि धम्मकाय या कल्पनांचे अमूर्तीकरण कसे केले ते समजावे. महायान्यांनी असे मानले की बुध्दत्व हे केवळ एका व्यक्तीचे विशेषण नसून विश्वव्यापी असे अमूर्त तत्व आहे. आणि धम्म (धम्म काय) हेच त्याचे अमूर्त शरीर आहे. आपल्या धम्मकायाद्वारा बुध्द हा सदासर्वदा सर्वत्र विद्यमान आहे. शाक्यमुनी गौतमबुध्द ही त्याची फक्त एक अभिव्यक्ती आहे. महायान्यांनी पुढे जाऊन असेही मानले की या बुध्दत्वाचे बीज सर्वच प्राणिमात्रांमध्ये आहे ते आपण ओळखले, विकसित केले तर आपणही बुध्द बनू शकतो.

बोधिसत्व

बोधिसत्व ही कल्पना याच संदर्भात समजून घेता येते. बोधी प्राप्त करून घेण्यासाठी म्हणजे बुध्द बनण्यासाठी प्रयत्नशील असलेली व्यक्ती म्हणजे बोधिसत्व. बोधिसत्व ही कल्पनाही महायान्यांनी श्रावकयानातून घेतली व तिला व्यापकरूप दिले. शाक्यमुनी बुध्द आधी बोधिसत्व होता व धम्मसाधनेतून बुध्द झाला.

श्रावकयानी परंपरा मानते की बोधिसत्वाचा हा बुध्दत्वाकडे प्रवास एका जन्मात झाला नाही तर त्यासाठी अनेक जन्म घ्यावे लागले. या जन्मांमध्ये बोधिसत्वाने कोणत्या ना कोणत्या सद्गुणांचा अत्युच्च असा आविष्कार घडवला, किंवा अशा एखाद्या श्रेष्ठ सद्गुणांचे संपादन केले. ही सद्गुणांची परमोच्च अवस्था म्हणजेच पारमिता.

अशा प्रकारे बोधिसत्वाने अनेक जन्मांमध्ये पारमितांची साधना करत करत बुध्दत्वाची प्राप्ती करून घेतली. श्रावकयानतील बोधिसत्वाच्या या कल्पनेला महायान संप्रदायाने सार्वजनीन रूप दिले. बुध्दत्व सर्वव्यापी आहे व त्याचे बीज सर्वांमध्ये आहे असे मानल्यावर कोणीही ते बीज विकसित करून बुध्दत्व प्राप्त करून घेऊ शकतो हे स्पष्ट होते. याचाच अर्थ असा झाला की कोणीही बोधिसत्व बनू शकतो. अशा रीतीने बुध्दत्वाची प्राप्ती करून घेण्यासाठी पारमितांची साधना करणारा तो बोधिसत्व अशी बोधिसत्वाची संकल्पना आपण महायान संप्रदायात पाहू शकतो.

श्रावकयानातील 'अर्हत्' या आदर्शापेक्षा महायानातील 'बोधिसत्व' हा आदर्श खूप वेगळा आहे हे वरील विवेचनावरून लक्षात यावे. बोधिसत्वाचा आदर्श आणखी एका महत्त्वाच्या बाबतीत वेगळा ठरतो. तो असा की, -

अर्हत् हा कृतार्थतेचे जीवन जगत असतो. पुनर्जन्माला कारण असलेली त्याच्यातील तृष्णा लोप पावलेली असते आणि त्याची जन्म मरण परंपरा खंडित झालेली असते. बोधिसत्वानेही पारमितांच्या माध्यमातून निर्वाण प्राप्तीची क्षमता संपादन केलेली असते. पण व्यक्तिगत निर्वाणापुरती त्याची आकांक्षा मर्यादित नसते. 'तर सर्व प्राणीमात्रांना जोपर्यंत निर्वाण प्राप्त होत नाही तोवर मला स्वतःला निर्वाण नको. मी पुन्हा पुन्हा जन्म घेत राहीन व प्राणिमात्रांच्या कल्याणासाठी झटत राहीन' अशी परहितैषी (altruistic) उर्मी बोधिसत्वामध्ये सदैव जागरूक असते' अशी त्याची प्रतिज्ञा असते. बोधिसत्व सगळ्या प्राणिमात्रांच्या कल्याणासाठी स्वेच्छेने पुनः पुनः जन्म घेतो.

किंबहुना त्यासाठी नरकात जाण्याचीही त्याची तयारी असते. बोधिसत्वाची ही अलौकिक कामना शांतिदेवाचार्यांनी बोधिचर्यावतारात पुढील शब्दात व्यक्त केली आहे 'जोवर हे आकाश आहे आणि हे जग जोवर अस्तित्वात आहे तोवर जगाचे दुःख नष्ट करण्यासाठी मीही अस्तित्वात राहावे'.

S. Y. B. A. Revised Study Material. Philosophy, General 2, 2012

Title Of The Paper : Philosophy And Good Life

Unit 3 : Some Concepts Of Good Life (Indian)

Prof. Shrinivas Hemade, hodphilosophy@sangamnercollege.org, 9226563052

श्रावयानाच्या 'अर्हत्' या आदर्शांमध्ये परहितैकी प्रवृत्ती अजिबात नसते असा वरील विवेचनाचा अर्थ नाही. 'अर्हत्' हाही ब्रम्हविहारांच्या परिपक्वतेतूनच सिध्द होत असल्याने त्याच्यात सार्वत्रिक मैत्रीभावना, करुणा हे गुण असतातच. **'पण जगाच्या कल्याणासाठी मी माझे निर्वाणही लांबणीवर टाकीन'** असा लोककल्याणाचा वसा किंवा व्रत त्याने घेतलेले नसते. बोधिसत्वाने मात्र असे व्रत घेतलेले असते हा महत्वाचा फरक येथे लक्षात घ्यावा.